

Xarxa de Prevenció i Convivència

Dispositius mòbils i socialització a Barcelona

Contingut

1. Presentació	2
2. Els i les menors en el paradigma tecnològic digital	3
3. Necessitats i dilemes de la regulació	5
4. Conclusions generals sobre els posicionaments	7
5. Propers passos	8
Documentació consultada	9

Secretaria tècnica de l'Acord Ciutadà per a una Barcelona Inclusiva

Barcelona, juny de 2021

1. Presentació

En la sessió de la Comissió de Treball de la Xarxa de Prevenció i Convivència de l'11 de novembre de 2020, relativa a dissenyar uns "Criteris unificats per a les famílies, les escoles i l'administració pública sobre l'ús de les TIC en infants, adolescents i joves", es va debatre sobre una segona proposta de treball aportada per la secretaria tècnica, denominada ***Dispositius mòbils i socialització a Barcelona***. En funció de les aportacions fruit del debat generat, es presenta aquesta tercera versió -amb la voluntat que sigui la definitiva- del document per a revisió i, si s'escau, validació en el marc del conjunt de la Xarxa de Prevenció i Convivència.

A banda de les aportacions dels i les integrants de la Comissió, en la redacció d'aquesta proposta també s'ha tingut en compte una aproximació a la documentació bàsica sobre la matèria, sobretot de caire institucional, i, especialment, les indicacions resultants de les entrevistes realitzades a persones que dominen la qüestió. Així, hem entrevistat presencialment, virtualment o per respostes escrites mitjançant intercanvis de correu, a les següents persones:

- **Josep Fígols**, Associació Salut i Família
- **Laia Pineda**, directora de l'Institut Municipal de la Infància i l'Adolescència de Barcelona
- **Marc Masip**, director de Desconnect@
- **Susana Capell**, Save the Children
- **Àlex Estébanez**, Associació de Mitjans Audiovisuals de Catalunya

El qüestionari que s'ha seguit per tal d'estructurar les informacions resultants de les entrevistes és el següent:

1. Quin paper consideres que tenen les TIC (sobretot els dispositius mòbils) en el procés de socialització de les noves generacions?
2. Descriu les principals oportunitats i riscos de l'ús lliure d'internet i els dispositius mòbils.
3. Creus que per disposar d'un telèfon mòbil convindria considerar una edat idònia. Quina i per què?
4. Quins papers haurien de jugar les famílies i l'escola en l'acompanyament del/la menor en l'adquisició de competències digitals?

5. Defenses que hi hagi una normativa general d'accés i ús de les TIC (centrades en els dispositius mòbils particulars) al sistema escolar? Quina?
6. Consideres que el context de pandèmia condiona les mesures que s'han de pensar en relació a la infància i les TIC?
7. Segons el teu coneixement i punt vista, quines són les millors pràctiques o projectes que hi ha a Barcelona relatives a l'ús competent de les TIC i els dispositius mòbils en menors?

D'altra banda, per a la confecció d'aquesta versió de l'informe s'ha distribuït entre els i les membres d'aquesta comissió el següent qüestionari:

1. Quin paper consideres que tenen les TIC (sobretot els dispositius mòbils) en el procés de socialització de les noves generacions? Descriu les principals oportunitats i riscos.
2. Creus que per disposar d'un telèfon mòbil convindria considerar una edat idònia. Quina i per què?
3. Consideres que hauria d'existir una normativa general d'accés i ús de les TIC (centrades en els dispositius mòbils particulars) al sistema escolar? Què creus que hauria de regular?
4. **Si el teu posicionament** respecte de l'ús dels dispositius mòbils en infants i adolescents **és restrictiu**, però a l'escola on van els teus fills i filles (o altres parents) en fan ús habitual, quines recomanacions faries a l'escola per tal que consideris que el teu posicionament és respectat?
5. **Si el teu posicionament** respecte de l'ús dels dispositius mòbils en infants i adolescents **és permissiu**, però a l'escola on van els teus fills i filles (o altres parents) no permeten el seu ús regular, quines recomanacions faries a l'escola per tal que consideris que el teu posicionament és respectat?
6. Segons el teu coneixement i punt vista, quines són les millors pràctiques o projectes (en ensenyament i altres activitats educatives i recreatives) que hi ha a Barcelona relatives a:
 - a) L'ús responsable i competent dels dispositius mòbils en menors.
 - b) La limitació d'usos dels dispositius mòbils en menors.
7. Segons el teu coneixement i punt de vista, quines pràctiques i/o quins projectes no s'estan duent a terme i seria important plantejar i idear?

8. Finalment, consideres que el context de pandèmia condiona les mesures que s'han de pensar en relació a la infància i les TIC?

Les respostes rebudes d'aquest qüestionari constitueixen una aproximació al posicionament de les entitats membres de la Comissió, de manera que conformen una part substancial dels punts conclusius de l'informe.

2. Els i les menors en el paradigma tecnològic digital

L'Institut Nacional d'Estadística (INE), a *la Encuesta sobre Equipamientos y Usos de la Tecnologías de la Información y Comunicación en los Hogares* (2019), determina que **en els i les joves d'entre 16-24 anys es dona un 99% de connectivitat a internet** (la connectivitat no implica necessàriament la propietat del dispositiu). Per a Catalunya, l'Idescat mostra que en la franja d'edat 10-15 anys, un 90% d'infants/adolescents disposen d'accés a ordinador, un 93% a internet, i un 66% tenen un telèfon mòbil. L'INE concreta més aquestes dades relatives a la telefonia: un 25% dels infants de 10 anys disposa de mòbil, un 45,2% a l'edat d'11, el 75% amb 12 i prop del 95% als 15 anys. La disponibilitat de mòbil en aquestes edats prova que entre les famílies és una pràctica generalitzada comprar i/o regalar als menors dispositius mòbils i contractar-ne línies abans dels 16 anys preceptius per no haver de disposar de permís parental per contractar una línia.

L'ús lliure dels dispositius mòbils (i més extensament, d'internet) **entre els i les menors genera preocupació, sobretot entre els ambients familiars i escolars.** Aquesta preocupació, però, perviu amb una certa desorientació a causa del fet que l'accés popular a la telefonia mòbil amb connexió a la xarxa és actualment una realitat pràcticament universal que es conjuga encara amb un dèficit d'alfabetització digital.

El baròmetre del Centre d'Investigacions Sociològiques (CIS) de maig de 2018 (nº 3213), conté dades molt significatives relatives a la preocupació sobre la relació dels menors amb internet. Així, un **82,3% de les persones consultades es posicionen a favor del fet que hi hagi restriccions i controls a internet als menors.** Un 87% de les persones enquestades consideren que els pares i les mares concentren la responsabilitat d'establir aquests controls. La preocupació per la seguretat i la privacitat dels menors és el principal argument, sigui pel temor a la difusió de fotos o vídeos compromesos i/o donar massa informació sobre un mateix (un 67%), o patir ciberassetjament i/o assetjament amb la finalitat d'obtenir concessions sexuals (un 13,6%).

Però la realitat contextual és que a la pregunta "*Amb quina freqüència es connecta vostè a internet*", 8 de cada 10 enquestats responen que tots els dies, i un 93% que ho fan mitjançant telèfon mòbil. És a dir, que a les prevencions expressades vers l'accés lliure a internet per part dels menors, cal sumar-hi el fet evident que **internet és un recurs tecnològic universal que s'empra quotidianament** gràcies, també, al fet que els dispositius mòbils garanteixen l'accés regular i quotidià a l'univers digital.

Efectivament, la denominada ***Societat de la Informació*** es caracteritza fonamentalment pel desenvolupament de les tecnologies de la informació i de la comunicació (TIC) sobre la base d'internet. Els fluxos d'informació creixen exponencialment gràcies a la capacitat tecnològica d'emmagatzemar i fer circular una enorme quantitat de dades, així com de facilitar-ne l'accessibilitat. De fet, les persones amb accés a les TIC són tant consumidores com proveïdors de dades: utilitzen les disponibles i elles mateixes en generen de noves i les posen a l'abast de l'univers virtual que és la xarxa.

Això té efectes sobre l'estructuració de les relacions socials: **l'univers virtual ha desdibuixat les coordenades d'espai i temps pròpies de la comunicació interpersonal presencial**, però sense que disposem clarament d'altres noves pautes normatives reguladores dels intercanvis comunicatius. **L'espai virtual complementa la pròpia personalitat, fet que complica el procés de formació de la identitat en les generacions més joves**. Una dada en aquest sentit rellevant és que 9 de cada 10 joves d'entre 14 i 16 anys tenen perfils a les xarxes socials.

Des del punt de vista de la identitat, el control que comporta tenir la capacitat de filtrar el deversall d'informació i, en conseqüència, les referències potencials per a l'individu, és un aspecte fonamental en la conformació de la pròpia personalitat, la qual tendeix a combinar **una doble identitat, digital i presencial, que acaba per entrellaçar-se en una de sola**.

La realitat circumdant en matèria de comunicació indica que les TIC han canviat substancialment les relacions familiars i l'orientació de l'ensenyament, perquè **aquestes tecnologies estan plenament incorporades al procés de socialització**. Les famílies han d'afrontar els nous riscos inherents a la socialització dels seus fills i filles. Els equips docents es veuen interpel·lats per la necessària adquisició de competències per escometre la gestió de la informació que es deriva de l'univers digital. Nogensmenys, la competència digital i el tractament de la informació figuren entre les 8 competències dels currículums de primària i secundària (Reial Decret 1513/2006; Reial decret 1631/2006).

D'aquí que en matèria de política pública **una qüestió fonamental sigui enfocar la connectivitat que proporcionen les TIC des de la perspectiva dels drets**, tot assumint la gestió de tensions entre valors, entre els quals els quals destaquen el dret a la provisió de la connectivitat i a la participació en l'univers digital, respecte de la prevenció front a les amenaces i el dret a la protecció.

Perquè internet és una infraestructura bàsica de les societats actuals. L'accés a l'univers digital permet el desenvolupament de noves habilitats i competències. Per als adolescents és també un espai d'activitat, de relació i de participació social; de generació de vincles comunitaris. És un tret característic del cicle de vida que **les pràctiques comunicatives i culturals dels adolescents siguin personals i privatives**; que cerquin escapar del control dels adults. En aquest sentit, el mòbil comporta més independència de connexió respecte de la supervisió parental.

Finalment, avui dia és convenient explicitar que en **el marc de la pandèmia de la Covid-19 s'ha incrementat molt la connectivitat**, per raons òbvies. D'una banda, a causa del teletreball; de l'altra, com a fórmula de mantenir i adquirir relacions socials sota les condicions imposades de distanciament físic. És un fet que en aquestes condicions les xarxes han permès mantenir l'activitat empresarial, comercial, laboral, cultural, educativa i relacional. Gràcies a les TIC, els mateixos governs han continuat proveint serveis públics de manera no presencial, com ara els bàsics, particularment els serveis de salut i l'educació. Conseqüentment, un dels debats actuals més rellevants és resoldre la denominada bretxa digital, de manera que es garanteixi universalment les millors condicions d'accés a internet, als dispositius i a la informació. És a dir, la qüestió és com garantir la connectivitat amb consciència de ciutadania i orientada al progrés, no desconnectar, ja que la desconexió seria un factor reproductor d'exclusió social.

3. Necessitats i dilemes de la regulació

Les dades de l'INE i el CIS abans esmentades expressaven una **situació contradictòria entre la preocupació per l'accés lliure dels menors a internet i el fet que la xarxa s'ha convertit en un recurs bàsic per a la ciutadania**. El debat al voltant de les mesures restrictives (o no) en l'accessibilitat a internet (i a l'ús dels telèfons mòbils) es desenvolupa en els marges d'aquesta contradicció.

La preocupació per la sobreexposició dels menors al devessall d'informació al que poden tenir accés en l'univers digital té quatre grans dimensions: una, la **protecció** del menor front els perills que poden provenir d'altres usuaris; dues, l'**exposició** de l'infant o l'adolescent en la configuració de la seva pròpia identitat digital; tres, l'hipotètic baix **rendiment acadèmic** producte de la distracció constant en continguts de la xarxa (un problema especialment rellevant a l'ensenyament secundari i a batxillerat); quatre, el perill d'**aïllament** respecte de les relacions presencials. I té les següents amenaces concretes i provades:

- El **Sexting**, l'emissió d'imatges pròpies de caràcter eròtico-sexual que un cop abocades a la xarxa es perd el control sobre les mateixes i poden ser motiu de distribució malintencionada per part d'altres usuaris en xarxa. Efectivament, segons l'enquesta en línia de violència viral de Safe the Children a Espanya, gairebé un 20% de persones d'entre 18 i 20 anys ha participat alguna vegada en el sexting i la mitjana d'edat en què provoca per primera vegada està entre els 15 i 16 anys. En aquest mateixa línia, hi ha també el que vindria a denominar-se com a "pornografia de venjança", que consisteix en la difusió d'imatges íntimes, comunament de l'exparella, amb l'objectiu d'humiliar-la públicament.
- El **Grooming**, les tàctiques deliberades d'una persona adulta amb la intenció de guanyar-se la confiança d'un/a menor, amb la finalitat d'obtenir continguts per

banda d'aquest/a, per regla general de caràcter sexual, un pas que comporta la possibilitat d'un assetjament posterior amb d'accés físic al/la menor.

- El **Ciberbulling**, la voluntat d'infringir mal, intimidar i amenaçar a una persona més enllà dels límits d'espai i temps que antigament comportava l'escola i altres espais institucionals amb majoria de persones menors (activitats esportives i recreatives, entre d'altres). Un element clau és que aquesta mena d'assetjament combina per regla general les agressions físiques amb les virtuals (com quan una agressió física comporta la seva difusió en xarxes.
- Les **addiccions comportamentals**, que comporten una connexió permanent de l'individu i, en conseqüència, el seu aïllament relacional i la dependència sistemàtica de la connectivitat.
- Al **relativització normativa** del comportament social en el marc de les xarxes, raó per la qual és habitual que persones que comparteixen vídeos violents no percebin una implicació o complicitat en l'agressió. L'enquesta de Convivència Escolar i Seguretat (2016-2017) mostra que a Catalunya només el 4% dels fets de violència sexual produïts online han estat denunciats. La raó és que a un nivell social encara ara la consciència de la violència es vincula al contacte físic i no (o no en la mateixa mesura) a l'univers online.

Per contrarestar aquestes amenaces sobresurt una idea comuna a les diferents posicions sobre la connectivitat dels menors: **la formació en competències digitals, l'apoderament de la ciutadania per moure's conscientment i responsable en la xarxa**. En això hi tenen un paper rellevant les lleis (protecció de dades i persecució penal de conductes delictives), el compromís de les empreses d'internet (bloquejant conductes delictives), els infants i adolescents, així com la pròpia comunitat (generant participació social en la configuració de la ciutadania digital). Però a efectes pràctics i en termes de vida quotidiana, l'acompanyament dels i les menors en la presa de consciència en el marc de la connectivitat recau principalment en les famílies i l'escola, els dos àmbits bàsics de socialització.

Dit això, **la sobreexposició a la xarxa acaba per tenir diferents propostes de resolució que concorren en una preocupació convergent: com contrarestar-la tot proporcionant elements de judici**. Així, trobem que organismes com l'OCDE inclouen en els seus nous qüestionaris preguntes sobre la regulació de l'ús dels mòbils a les aules; la Comissió Europea ha revisat el seu Marc de Referències de Competències Clau i considera l'alfabetització mediàtica com un requisit curricular bàsic del segle XXI; França ha aplicat la desconnexió per als menors de 16 anys als centres educatius des del curs 2018-2019. En el cas de l'Estat espanyol, la Llei orgànica 8/2013 del 9 de Desembre per a la millora de la qualitat educativa, afirma la promoció de l'ús de les TIC per part de les entitats educatives i els equips directius dels centres, en tant que element didàctic per dur a terme les tasques d'ensenyament i aprenentatge (art. 111). A la

normativa espanyola no hi ha una regulació general respecte de l'ús de les TIC i dels dispositius mòbils a les aules, essent les comunitats autònomes (competents en matèria d'ensenyament) les que tenen potestat reguladora sobre la matèria. Així, la **Generalitat de Catalunya s'ha mostrat refractària a establir mesures de prohibició** com la francesa, i advoca per mesures com l'alfabetització digital a les aules i l'adquisició de les consegüents competències. Ho veiem tot seguit.

La idea del projecte ***Bring Your Own Device (BYOD)*** és formar els infants i adolescents en competències digitals, de manera que aquest aprenentatge dut a terme ens els centres educatius es desenvolupi amb el concurs de les famílies, en la mesura que els dispositius mòbils es troben sota la seva responsabilitat. Aquesta estratègia disposa de l'aval de l'Institut Nacional de Noves Tecnologies Educatives (INTEF), que ha editat un guia per implantar-lo a les aules.

Podria afirmar-se que el projecte BYOD busca combinar quatre propòsits en clau educativa:

- Millorar l'alfabetització digital i les competències pedagògiques dels i les docents
- Assolir una major implicació familiar amb els equips docents i l'alumnat
- Respectar la tendència dels menors a mostrar disconformitat respecte de l'esquema didàctic-prohibitiu
- Obrir una relació de col·laboració amb els equips docents, fonamentada en proporcionar activitats d'aprenentatge diferenciades, adaptades a les necessitats individuals dels alumnes, i en què aquests puguin construir els seus propis materials d'aprenentatge

La decisió d'incorporar els dispositius mòbils als centres educatius implica teixir acords entre tots els agents implicats: equip directiu, alumnat, equip docent i famílies, atenent a uns objectius educatius compartits. Aquest plantejament comporta la transformació de l'escola com a comunitat educativa i el fet de consensuar unes normes clares d'ús dels dispositius mòbils.

4. Conclusions generals sobre els posicionaments

- En el seu informe sobre els dispositius mòbils als centres educatius, el Consell Escolar de Catalunya (2019) es posiciona afirmant que **la cohesió i el progrés social només són possibles quan l'avenç tecnològic** (en aquest cas, les TIC) **permet ampliar els espais de llibertat i convivència** comuns.

- Partint d'aquesta idea, podem afirmar que **a nivell institucional a Catalunya predomina el plantejament sintetitzat en el concepte d'alfabetització digital** i en una reflexió crítica vers l'ús de les tecnologies digitals, concretament de la més utilitzada pel fet de disposar-la pràcticament tothom: el telèfon mòbil. En aquest sentit, s'entén que la disponibilitat tecnològica és un recurs per a la innovació pedagògica a les aules i una font de socialització per a la ciutadania.
- Però **el debat entre les postures més permissives i les més restrictives pel que fa a la disponibilitat dels dispositius mòbils entre infants i adolescents, no està tancat**, com no ho està enlloc de la UE. En l'àmbit educatiu i de centres experts de referència també es donen plantejaments que defensen la prohibició dels dispositius mòbils fins a la franja dels 16 anys i/o una regulació legislativa restrictiva de la seva disponibilitat.
- **Els plantejaments més restrictius defensen que l'ús dels mòbils en l'etapa de formació de la pròpia identitat i adquisició de coneixements comporta amenaces evidents** sobre infants i adolescents: incapacitat per immaduresa de discriminar la informació disponible; especial vulnerabilitat front l'assetjament; afebliment de les capacitats relacionals i aïllament social; increment del fracàs acadèmic a causa de la disminució de la capacitat de concentració.
- **Els plantejaments més permissius parteixen de la base que la disponibilitat de les TIC és un element estructurant de les nostres societats**, i que és del tot imprescindible adquirir els coneixements que permetin fer-ne un ús responsable (això és, crític, selectiu, conscient), tant de les TIC en general com en concret dels dispositius mòbils.
- Des d'un punt de vista operatiu, el debat arrela en la responsabilitat comunitària per a un ús adequat de les TIC, fent referència explícita a **les famílies i l'escola**. Per tant, els àmbits familiar i escolar **necessiten orientacions pràctiques sobre l'ús èticament responsable i segur dels dispositius mòbils**. En el cas específic de les escoles, es requereix d'introduir l'alfabetització digital en l'estructura curricular d'adquisició de competències bàsiques, més enllà del fet que es permeti o no l'ús dels mòbils a les aules. En el cas de les famílies, han de concórrer en aquest esforç educatiu amb els centres escolars, de manera que no hi hagi disparitat de criteris entre l'àmbit de l'educació formal i l'espai privat de les famílies.
- **El context imprevist de la pandèmia Covid-19**, amb la conseqüència coneguda de la prescripció de mesures de distanciament físic que poden incloure confinaments, **ha accelerat la necessitat d'inclusió social en l'ús de les TIC**, ja que és a través de la connectivitat que es poden mantenir pautes de relació social, proveir serveis bàsics i mantenir activitat econòmica en els períodes més incisius de l'emergència sanitària. Aquest context, doncs, impacta de ple en l'anàlisi crític de la connectivitat d'infants i adolescents en l'univers digital.

- Segons les respostes rebudes de les **entitats membres de la Comissió** al qüestionari distribuït per aquesta secretaria, la posició predominant és la idea que **la pedagogia és clau per redreçar el paper que juga la tecnologia en les relacions socials i en la configuració de la pròpia personalitat**. A grans trets despunten els següents suggeriments: la importància de sensibilitzar sobre l'abast social de las xarxes i afavorir accions formatives en l'ús dels dispositius mòbils i en metodologies educatives emergents relacionades amb l'univers online; la necessitat de consensuar una normativa d'accés i ús de les TIC (centrades en els dispositius mòbils). En aquest sentit, alguns dels suggeriments més indicats són: la regulació de l'ús dels dispositius mòbils en el temps lectiu; la determinació de en quins espais es poden fer servir i en quins no; la integració de les TIC al sistema educatiu com una eina més per generar continguts d'aprenentatge, però de manera subordinada a la interacció social presencial entre iguals; el desenvolupament d'un programa formatiu específic per al personal dels serveis educatius.

5. Propers passos

Aquest document exposa l'estat de la qüestió en el debat sobre la connectivitat dels infants i els adolescents, sobretot considerant la cada cop més extensa tinença de dispositius mòbils en menors de 16 anys. És un debat obert però ara condicionat per l'experiència de la pandèmia de la Covid-19 i els problemes de connectivitat que se n'han derivat (l'accentuació de la bretxa digital). I és una discussió que pren de referència la responsabilitat en la conformació de ciutadania dels dos espais relacionals bàsics de socialització: les famílies i l'escola. Prenent de referència aquestes consideracions, proposem:

- a) Presentar aquest informe a l'Institut Municipal de la Infància i l'Adolescència de Barcelona i a l'Institut Municipal d'Educació de Barcelona. Recollir les iniciatives i els posicionaments d'ambdós organismes.
- b) Organitzar una Jornada deliberativa i de posicionament respecte la connectivitat d'infants i adolescents, amb la participació d'ambdós instituts, entitats i persones referents en la matèria.
- c) Elaborar (fruit de les conclusions de la Jornada) un decàleg de recomanacions sobre com afavorir pràctiques d'acompanyament, alfabetització i consciència digital entre els i les menors, les pràctiques educatives i els seus entorns familiars.

Documentació consultada

Bartrina, M. J. (2012), *Análisis y abordaje del acoso entre iguales mediante el uso de las nuevas tecnologías*, Barcelona: Centre d'Estudis Jurídics i Formació Especialitzada, Departament de Justícia de la Generalitat de Catalunya.

Besolí, G.; Palomas, N.; Chamarro, A. (2018), "Uso del móvil en padres, niños y adolescentes: Creencias acerca de sus riesgos y beneficios", en *Aloma* nº 36, pp. 29-39.

Chan, S., Khader, M., Ang, J., Tan, E., Khoo, K., & Chin, J. (2012), "Understanding *happy slapping*", a *International Journal of Police Science & Management*, Vol. 14, pp. 42-57.

CIS, Barómetro nº 3213 (2018).

Consell Escolar de Catalunya (Generalitat de Catalunya), *Els dispositius mòbils als centres educatius* (Document 2/2019):

http://consellescolarc.gencat.cat/web/.content/consell_escolar/actuacions/2documents_i_informes/documents_i_informes_en_pdf/static_files/Doc_2-2019_Mobils.pdf

Enquesta de convivència escolar i seguretat a Catalunya (curs 2016-2017), Departament d'Interior de la Generalitat de Catalunya.

http://interior.gencat.cat/web/.content/home/010_el_departament/publicacions/seguretat/estudis_i_enquestes/estudis_de_convivencia_escolar/ECESC_2016_2017/Presentacio_ECESC2016-17.-Web.pdf

ESTUDES 2016/2017 (2018), *Encuesta sobre el uso de drogas en enseñanzas secundarias en España*, Ministerio de Sanidad, Servicios Sociales e Igualdad. Delegación del Gobierno para el Plan Nacional sobre Drogas.

Estudio sobre la cibercriminalidad en España (2019), Madrid: Ministerio del Interior.

<http://www.interior.gob.es/documents/10180/9814700/Estudio+sobre+la+Cibercriminalidad+en+Espa%C3%B1a+2019.pdf/24bd3afb-5a8e-4767-9126-c6c3c256982b>

INE, *Encuesta sobre Equipamientos y Usos de las Tecnologías de la Información y Comunicación en los Hogares* (2019).

https://www.ine.es/dyngs/INEbase/es/operacion.htm?c=Estadistica_C&cid=1254736176741&menu=resultados&idp=1254735976608

Montiel, I. i Agustina, J. R. (2019), "Retos educativos ante los riesgos emergentes en el ciberespacio: claves para una adecuada prevención de la cibervictimización en menores", a *Revista Española de Pedagogía*, 77 (273), 277-294.

<https://doi.org/10.22550/REP77-2-2019-03>

Report of the 2014 day of general discussion "Digital media and children's rights" (Committee on the Rights of the Child):

https://www.ohchr.org/Documents/HRBodies/CRC/Discussions/2014/DGD_report.pdf

Roca, G. (Coord.) (2015), *Las nuevas tecnologías en niños y adolescentes. Guía para educar saludablemente en una sociedad digital*. Barcelona: Hospital Sant Joan de Déu.

Rodríguez, P.; Villar, J.P.; Tarín, C.; Blázquez, J. (2020), *Sociedad digital en España*, Madrid: Fundación Telefónica-Taurus.

Save the Children (2019), *Violencia viral. Análisis de la violencia contra la infancia y la adolescencia en el entorno digital*.

https://www.savethechildren.es/sites/default/files/imce/docs/informe_violencia_viral_1.pdf

UCGL, Metrópolis, UNHabitat (2020), *Tecnologías digitales y la pandemia Covid-19*.

https://www.uclg.org/sites/default/files/eng_briefing_technology_es.pdf